

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

DOI: 10.31499/2519-2035.10.2023.294801

УДК 902.2(477.53)(045)

Світлана БЛЯЄВА,
orcid.org/0000-0003-3113-7619
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України,
професор кафедри всесвітньої історії
та методик навчання Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
svitbil@ukr.net

Сергій КУЦЕНКО,
orcid.org/0000-0002-8020-2141
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини,
(Україна, Умань)
kutsenka7@gmail.com

З ІСТОРИЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ КОМПЛЕКСІВ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК (ЗА МАТЕРІАЛАМИ БІЛЬСЬКА ТА ОЧАКОВА)

У статті на матеріалах різних за географічним розташуванням, природними регіонами та культурно-історичними складовими археологічних комплексів (пам'яток Більська та Очакова) представлено стислий огляд історії відкриття, основних етапів археологічних досліджень, особливостей музеєфікації та сучасного стану комплексів, що увійшли до переліку об'єктів національного значення. Визначено спільні риси в історії їх вивчення, підкреслено вагомий внесок Інституту археології НАН України, міжнародних проектів та роботу експедицій за участі провідних фахівців світового рівня, залучення науковців та студентів багатьох вузів (практикантів та волонтерів), співробітників музеїв та пам'яток охоронних організацій. Засвідчений приклад різних підходів до можливостей захисту, збереження та популяризації історико-культурної спадщини, позитивні та негативні факти у діяльності заповідників, до яких увійшли пам'ятки Більська та Очакова. Позначена роль місцевих громад та владних структур у підтримці охорони пам'яток історії та культури, розвитку туризму. Окреслено сучасне становище, у якому опинилися видатні комплекси історико-культурної спадщини, та наслідки російсько-української війни після повномасштабного вторгнення.

Ключові слова: *Більський комплекс пам'яток, історичне місто Очаків, археологічні дослідження, музеєфікація, популяризація, історико-культурна спадщина.*

Svitlana BILIAIEVA,
orcid.org/0000-0003-3113-7619
Doctor of Historical Sciences,
senior researcher of the Institute of Archeology of the
National Academy of Science of Ukraine, Professor of the
Department of World History and Teaching Methods
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Serhii KUTSENKO,
Candidate of historical sciences, assistant professor
of the Department of World History
and Teaching Methods of Pavlo Tychyna
Uman State Pedagogical University,
(Ukraine, Uman)
kutsenka7@gmail.com

FROM THE HISTORY OF RESEARCH AND MUSEUMIFICATION OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS COMPLEXES (ON THE MATERIALS OF BILSK AND OCHAKIV)

The article provides a brief history of the discovery, the main stages of archaeological research, features of museification, and the current state of the complexes, which are included in the list of objects of national importance. Common features in the history of their study identified and the significant contribution of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine stressed. The influence of international projects and the work of expeditions with the participation of world-class leading experts, the involvement of scientists and students of many universities (interns and volunteers), employees of museums and monument protection organizations are emphasized. A proven example of different approaches to the possibilities of protection, preservation and popularization of historical and cultural heritage, positive and negative facts in the activity of reserves, which included the sights of Bilsk and Ochakiv. The role of local communities and government structures in supporting the protection of historical and cultural monuments and the development of tourism is noted. The current situation, in which outstanding complexes of historical and cultural heritage found, the consequences of the Russian-Ukrainian war after a full-scale invasion outlined. According to its planning, Bilsk horodyshche was a typical settlement with a cape fortification and was a single complex of the Scythian period (end of VIII – beginning of III centuries BC), which consisted of three fortified settlements (Kuzemenske, Zahidne (Western) Bilsk and Skhidne (Eastern) Bilsk fortifications), united by one fortress wall (Velyke (Great) Bilsk horodyshche). Bilsk horodyshche was located in the center of the East European Forest-Steppe on the highlands at the confluence of the Vorskla and Sukha Hrunia rivers in the territory of Bilsk village of Kotelva district of Poltava region. Horodyshche was the largest fortification of the Scythian period in Eastern Europe. The population of Bilsk horodyshche existed due to farming, horticulture, cattle breeding, hunting, various crafts and home industries, and trade. Trade relations of the local population were quite intensive and large-scale. On the way of its historical development, according to a number of researchers, Bilsk horodyshche turned from the center of the tribes union into an urban center, which was identified with the city of Gelon mentioned by Herodotus. The basis of its development was crafts and trade, but in III century BC, important political and economic changes took place in the south of Eastern Europe, caused by the influence of climatic factors, which disrupted economic and cultural relations of the population of Bilsk horodyshche and led to the decline of local crafts and trade. The yield of agricultural land decreased significantly. Life in horodyshche gradually faded away and it ended its existence as a significant center.

Materials of archaeological and historical research by O. Shafonskyi, archbishop Filaret (Dmytro Humilevskyi in ordinary life), O. Bobrynskyi, V. Horodtsov, B. Shramko, D. Hrechko and others were summarized. A significant contribution to archaeological research of this site by archaeologists of Bilsk archaeological expedition of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, co-employees of the Historical and Cultural Reserve «Bilsk», students and scientists of V.N. Karazin Kharkiv National University was emphasized.

Active archaeological protection and research work of the «Center for Protection and Research of Archaeological Monuments» of Poltava Regional Council was described in detail.

Active archaeological protection and research work of the «Center for Protection and Research of Archaeological Monuments» of Poltava Regional Council was described in detail.

In the article, the contribution of individual archaeologists to the research and popularization of the antiquities of the region of the Scythian period and the expansion of the cognitive potential of local history was clarified on the basis of excavation materials.

Keywords: *complex of monuments of Bilsk, historical city of Ochakiv, archaeological research, museification, popularization, historical and cultural heritage.*

Постановка проблеми. Інтеграція України до світового співтовариства супроводжується складним і багатоаспектним процесом відродження

національної свідомості та історичної пам'яті народу. Основним завданням у відродженні національної свідомості є звернення до історичних джерел, відновлення традицій і духовних цінностей нації. Саме державним заповідникам, музеям, пам'яткам архітектури та мистецтва, як скарбницям духовної спадщини належить провідна роль у цьому процесі. У реєстрі пам'яток національного значення є декілька категорій організації історико-культурної спадщини, до яких входять археологічні, архітектурні, монументальні пам'ятки, або їх сполучення, що надає можливість створення та використання гнучких форм у побудові та функціонуванні певного заповідника, максимальної реалізації потенціалу його складових. Не дивлячись на військові дії, неможливо втрачати перспективу відновлення країни, інтересу до її історико-культурної спадщини її ролі у вихованні майбутніх поколінь, формуванні ментальності української нації. Тому, аналіз попереднього розвитку, позитивних і негативних факторів в організації та використання історико-культурної спадщини для популяризації української культури, формування позитивного іміджу України у світі є актуальним завданням наукових досліджень.

Аналіз досліджень. Вагомим внеском у дослідженнях Більського городища є напрацювання Б. Шрамком (Шрамко, 1987). Серед колег Б. Шрамко отримав «титул» «батько більської археології». Важливим науковим здобутком Б. Шрамка є матеріали, які були знайдені протягом 40-річних розкопок території Більського городища. Проблемі Більського городища за весь період дослідження пам'ятки присвячено трохи більше ніж 2000 наукових праць (Волошина, 2017). Одним із перших вітчизняних досліджень було науково-популярне видання авторства В'ячеслава Мурзіна, Олександра Супруненка та Ренати Ролле «Більське городище» (Мурзін, Ролле, Супруненко, 1999). Археолог Петро Гавриш, уродженець Більська, написав серію книг про стародавню і сучасну історію свого села та своє бачення результатів археологічних розкопок пам'ятки (Гавриш, 2010, 2016).

В українській історіографії вивчення історії будівництва та функціонування фортеці Очаків залишається малодослідженою темою. Напрацювання українських істориків ХХ – першої половини ХХІ ст. в основі своїй представлено лише дослідженням окремих краєзнавців та дослідників, які цікавилися археологією краю. Історичному просторі України в основному панувало засилля ідеологічно заангажованих праць російських істориків.

Мета статті: висвітлити особливості розташування археологічних комплексів в межах заповідників, рекреаційні можливості, питання захисту та збереження унікальних пам'яток.

Виклад основного матеріалу. Комплекс археологічних пам'яток території та округи Більського городища, розташований у міжріччі р. Ворскли і її правої притоки р. Сухої Груні у Котелевському районі Полтавської області, північна частина знаходиться в Охтирському районі Сумської області. В цілому він займає площу у понад 5 тис. га. До нього входять різночасові пам'ятки доби бронзи, ранньозалізного віку, скіфської культури, розвинутого та пізнього середньовіччя. Проте, головною частиною пам'ятки є найбільше в Європі

городище раннього залізного віку, яке належить скіфам. «За плануванням – це типове мисове городище. Воно являє собою оборонний комплекс, що складається зі Східного, Західного та Куземинського укріплень, об'єднаних валом Великого Більського городища» (Гаврилюк, 1996: 26). За природною локацією воно відноситься до території Лівобережного лісостепу.

Вперше пам'ятка нанесена на мапу французьким інженером та військовим картографом Гійомом Левассером де Бопланом у 1651 р. в «Опису України», яка за його визначенням розташована в межах від кордонів Московії до Трансильванії. Він точно вказав на мапі локацію давнього городища біля с. Більськ (Гавриш, 2010: 180).

Що стосується назви городища, вона походить від давнього козацького села, що знаходився на межі сучасної Полтавщини і Сумщини.

Перший докладний опис «знаменитих урочища» – двох земляних фортець під Більським селищем був представлений О. Шафонським у праці «Чернігівського намісництва топографічний опис», виданій в 1851 р. (Шафонський, 1851: 653 – 656). Саме О. Шафонський вперше зробив заміри укріплень, знайшов на території Західного укріплення наконечники стріл та списів.

Пізніше, у 1857 р. Архієпископ Філарет (Д. Г. Гумілевський) у одній із своїх праць, теж наводить деякі дані про Більське городище та укріплення, проте він не розглядав їх як один історичний комплекс (Гумілевський, 1857: 10).

Досить докладну характеристику городищу надав О. Бобринський (Бобринський, 1897: 125). Він уклав опис зовнішнього вигляду Західного укріплення, згадував про вали Великого городища. О. Бобринський був першим, хто висунув гіпотезу існування скіфського культурного шару на Більському городищі (Бобринський, 1897: 19).

Перші археологічні розкопки на городище відбулися у 1906 р. під проводом В.А. Городцова (Городцов, 1911: 95). Крім того, тут проводив роботи В.В. Хвойко, а згодом І.О. Зарецький.

У 1924 р. до пам'ятки був відряджений співробітник Центрального пролетарського музею Полтавщини (Полтавський краєзнавчий музей) – В. Грінченко. Проте, суттєвих досліджень він не проводив. Відвідав городище у 1927 р. і О. Тахтай, співробітник Харківського краєзнавчого музею. Місцеві мешканці передали йому знайдений ними залізний меч скіфського періоду (Гавриш, 2010: 159).

У квітні 1939 р., під час наукової конференції Інституту археології Академії наук УРСР, що відбувалася у Києві, було визначено завдання щодо проведення невідкладних розкопок декількох городищ на території України, в тому числі і на Більському городищі, але цьому завадила Друга світова війна.

З 1954 р. археологічні експедиції Більського городища стають систематичними. Впродовж 40 років їх очолює професор Харківського університету – Б. Шрамко, якого називають «батьком Більського городища». Під його керівництвом фактично повністю було розкопано Східне укріплення городища, проведені безпрецедентні роботи на Західному, вивчено ряд ділянок фортифікаційної системи, досліджено велику кількість курганів та могильників

в урочищі Скоробор, Перещепино та ін. З 1987 р. експедицію Харківського університету очолює дочка Б. Шрамка – Ірина Шрамко (Гавриш, 2016: 24).

На думку Б. Шрамко, Більське городище це місто Гелон, згадуване Геродотом. Проте, інша відома дослідниця скіфської культури – В.А. Іллінська не погоджувалася із його думкою (Іллінська, Тереножкін, 1983: 345-346).

У 1968 р. на Західному укріпленні Більського городища працювала експедиція Донецького університету під керівництвом А. Моруженко (Гавриш, 2016: 25).

З 1992 р. паралельно із експедицією Харківського університету були розпочаті дослідження спільною українсько-німецькою експедицією, яку очолював до 2002 р. – В. Мурзін, у 2003 – 2004 рр. – Є. Черненко, а у 2005 – 2006 рр. – професор Гамбургського університету Р. Ролле (Мурзін, Ролле, Супруненко, 1999: 32).

З 1993 р. Більський археологічний комплекс став досліджуватися «Центром охорони та дослідження пам'яток археології управлінні культури Полтавської облдержадміністрації» (далі Центр). Основним завданням Центру на той час було створення передумов для фундації історико-культурного заповідника у Більську. З 1997 р. у центрі почав діяти науково-дослідний сектор «Більське городище». Так як основна мета Центру була підготовка до відкриття Заповідника, то співробітники, яких на той час було лише п'ять зокрема О.Б. Супруненко та І. М. Кулатова, активно співпрацювали з різними археологічними експедиціями. Так, ще влітку 1993 р. вони зустрілися під час польових робіт з професором Б. Шрамком та обговорили напрямки науково-пошукової та організаційної роботи. Робота розпочалася із складання списку археологічних об'єктів Більського комплексу, який підготував професор Б. Шрамко. На ньому ґрунтувався план проведення подальших розкопок. Наступні розкопки розпочалися влітку 1994–1995 рр. Активну участь у експедиції брали: І. Кулатова, С. Степанович, І. Гавриленко, М. М. Дараган, О. М. Ткаченко.

Також були встановлені наукові зв'язки із керівниками українсько-німецької експедиції. Ці перші зустрічі заклали підвалини для плідної та дієвої співпраці на початковому етапі становлення Центру.

Центр організував та провів науково-рятівні дослідження курганів Більського курганного некрополю «Б». Керівниками були: О. Супруненко, С. А. Скорий та Є. Черненко. Складений перший реєстр наявних археологічних об'єктів на території Великого укріплення, здійснено їх перший детальний опис, картографування, визначена культурна приналежність (Гавриш, 2016: 24–25).

Крім того, було опубліковано багато наукових праць. Це випуски щорічників за дослідженням українсько-німецької археологічної експедиції 1997 – 2006 рр. та спільна праця І. Кулатовою та О. Супруненка щодо вивчення більських курганних некрополів. Також Історико-культурним заповідником «Більськ» з назвою «Більське городище у працях Б. А. Шрамка» була перевидана монографія Б. Шрамка (Харків, 2016).

До справи дослідження і збереження Більського археологічного комплексу, в різні роки докладали чимало зусиль організовані експедиції з різних культурно-просвітницьких установ України. Зокрема, щорічно Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна організовував археологічну практику на території пам'ятки для студентів історичного факультету. Неодноразово брали участь у експедиціях: Інститут археології НАН України, Полтавський краєзнавчий музей, Центр охорони та досліджень пам'яток археології, Управління культури Полтавської облдержадміністрації (Волошина, 2017).

Впродовж 1995–1996 рр. наукові фонди Центру почали активно поповнюватись новими артефактами, знайденими експедиціями Харківського державного університету та навіть знахідками від приватних осіб (Волошина, 2017).

У 1996 р. була запланована представницька Міжнародна наукова конференція у Більську. Ініціаторами були Центр та Інститут археології НАН України. На жаль, конференція не була проведена через брак фінансування. Проте, була видана збірка доповідей під назвою «Більське городище у контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи». Економічні складнощі 1996 р. все ж не змусили археологів та науковців припинити археологічні розкопки. Кошти були знайдені завдяки підтримці одного із підприємств нафтовидобувного комплексу. Восени центром були знайдені рештки поселення пізньозарубинецького періоду в урочищі Озеро. Тоді ж проводились і науковорятівні роботи з прокладанням траншеї газоконденсатних комунікацій, через масив валу і рову Великого укріплення Більського городища в урочищі Лісовий Кут. Результати цих робіт дозволили визначити три етапи зведення та реконструкції елементів його фортифікації (Гавриш, 2016: 51).

Протягом 1996–1998 рр., через економічні труднощі, масштабних експедицій та польових робіт на городищі фактично не було, працювали лише окремі невеликі дослідницькі групи (Гавриш, 2016: 52).

Із 2015 р. Інститут археології НАН України, «Історико–культурний спільно із заповідником »Більськ» та ВГО »Спілка археологів України» засновують Міжнародну літню польову археологічну школу. Для учасників Археологічної школи відкриваються унікальні можливості для ознайомлення із сучасними методами польових археологічних досліджень, набуття ними навичок роботи в археологічних експедиціях, а також передбачає обмін досвідом серед фахівців археологічної справи (Комунальна установа, 2023). У 2016 р. після тривалої перерви дослідження унікального археологічного комплексу продовжилося. Проведення розвідок й розкопок на території Більського городища і його округи стали проходити на постійній основі щороку під егідою Інституту археології НАН України. У 2016 р. створена окрема Більська археологічна експедиція ІА НАНУ. Основні роботи експедиції зосереджені на дослідженні поселенських та поховальних пам'яток Більського археологічного комплексу, розташованого на території Котелевського та Зінківського районів Полтавської області. У 2016 р. проводились дослідження курганів в ур. Розрита Могила та розкопки захисних споруд Великого Більського городища в ур. Царина Могила. Роботи проводяться

у тісній співпраці з Історико-культурним заповідником «Більськ». Керівником експедиції став с.н.с. відділу археології раннього залізного віку ІА НАНУ, д.і.н. Д. С. Гречко (Гречко, Каравайко, 2017: 24).

Створення заповіднику та його діяльність. У 2005 р. було створено історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної Ради, розташований в с. Котильова Полтавської області, до складу якого входить частина території Більського городища (інша частина розташована у Сумській області). Заповідник взяв на себе функцію проведення невеликих за обсягами науково-рятивних досліджень і розвідок в окрузі. Надзвичайно важливим етапом розвитку заповідника постало будівництво музею, яке було розпочато у 2021р. Для нього було заплановано використати вже існуюче приміщення дитячого садка. Але, під час будівництва вартість додаткових робіт зросла, а строки будівництва були відсунуті на червень 2022 р. Після початку повномасштабної агресії Росії заповідник не припинив роботу. Влітку 2023р. тут були здійснені археологічні дослідження Котелевського городища під керівництвом ст. н.с. Музею археології Харківського національного університету ім. В. Н Каразіна, й водночас співробітника заповідника К. Пеляшенка. Вивчено оборонні споруди та розкопано велику ділянку житлового майданчика пам'ятки сарматського часу. Археологічні дослідження на території Більського городища та його округи в 2023 р. проводилися за підтримки Німецького археологічного Інституту. Завдяки співпраці Міністерства культури та інформаційної політики Німеччини, Міністерства закордонних справ Німеччини, Німецько-українського товариства економіки та науки, групи Центру допомоги мистецтву України та Віденського Інституту Археологічних Наук Історико-культурний заповідник «Більськ» отримав гуманітарну допомогу – лідар-сканер та інше обладнання для здійснення археологічних досліджень (Комунальна установа Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради. Офіційний сайт, 2023).

ОЧАКІВ. Розташований у південній частині Миколаївської області у 69 км на південний Захід від обласного центру, в гирлі Дніпра (Томілович, 2020: 109).

Античне минуле. Ще у XIX ст. в Дніпро-Бузькому лимані були знайдені залишки мурованої стіни на відстані близько 200м від берега. Саме залишки античного городища на південному мису були знайдені на початку 90-х рр., під час роботи Археологічної експедиції ІА НАН України. Першопочатки поселенської структури Очакова, як і багатьох міст циркумпонтійської зони (означає «кругло-морська» або «навкруги-морська», включає території на усьому узбережжі Чорного моря), відносяться до античного часу. За археологічними джерелами забудова VI ст. до н.е. простежується в районі Морського порту, де були здійснені охоронні дослідження будівель (С.Д. Крижицький, В.В. Крапівина), зроблена унікальна знахідка протоми із зображенням Кори-Персефони, можливо родоського виробництва, середини-другої половини VI ст., яка знаходиться в експозиції Археологічного музею Інституту археології НАН України. Античні матеріали, зокрема кераміка та монети, були зафіксовані майже на всіх розкопках узбережжя міста. Зокрема, був знайдений бронзовий Ольвійський Ас V ст. з зображенням Медузи Горгони на

аверсі та гербу Ольвії (орел, що терзає дельфіна) на реверсі. Деякі дослідники, переважно краєзнавці, вважають попередником Очакова сарматське місто Алектор, але його локалізацію не встановлено.

Джерела. Найбільш ранні згадки про місто, підтверджені писемними джерелами та археологічними знахідками, стосуються литовської доби і відоме воно під назвою Дашів. «Останнє позначено у списках польських замків, наданих кримському хану, як фортеця під назвою Дашов (Середа, 2015: 16). У російських джерелах місто з самого початку носить назву Очаків, яке згадується також у праці Мартина Бельського XVI ст., і надалі відомий лише під назвою Очаків.

Османська фортеця в Очакові описана турецьким мандрівником Евлія Челебі, який побував тут у 1657 р. Крім того, Очаків описаний та відмічений на карті і Гійом Левассер де Боплан в «Опису України» також в середині XVII ст.

Системні археологічні розкопки Очакова розпочаті у 1989 р. експедицією Інституту археології НАН України (керівник С. О. Біляєва). У 1997 р. в Очаківська експедиція отримала статус міжнародної, і працювала за проектом Турецького історичного товариства у 1997-98рр. З турецького боку її очолював професор Б. Ерсой.

Від історико-культурного заповідника до історичного міста. Розуміння про цінність історико-культурної спадщини Очакова було і у міської влади, тому рішенням Міської Ради від 25.03.1999 № 9 більша частина історичного центру міста була проголошена історико-культурним заповідником. Не дивлячись на те, що, згідно законодавства, яке діяло на той час і діє і на сьогодні, навіть його певне оновлення, право на створення заповідників належить Кабінету Міністрів, таке рішення міської Ради послугувало благородній меті захисту історико-культурної спадщини Очакова. Правильність такого рішення підтвердили і результати археологічних досліджень міста наступних років, і у подальшому рішенням Кабінету міністрів України за № 878 від 26 липня 2001 р. м. Очаків був визнаний історичним містом XV ст. (Пам'яткознавство, 2009: 125).

Очаківські відкриття. Роботи в Очакові тривали з деякими перервами до жовтня 2021 р. включно. Була досліджена територія колишньої османської фортеці Озі, яка складалася з трьох частин (Старої, Серединної та Нової фортеці). Саме на території Старої фортеці були визначені залишки литовського часу та Кримського ханства, що передували османському періоду. Великі роботи проведені на території міста XVI–XVIII ст. та з його межами. Це розкопки турецької оборонної конструкції, яка йшла паралельно узбережжю Чорного моря та району юртової забудови, яка відмічена за планом 1770 р. Попередніми дослідженнями, зокрема спелеоархеологічними роботами під керівництвом Т. Бобровського (1993 та 1996 рр.), встановлено, що в центральній частині міста збереглися щонайменше три групи підземних споруд, які мають історико-культурну цінність. Був підготовлений і перспективний план подальших досліджень Очакова, виконанню якого завадили воєнні дії 2022 р.

Знахідки, отримані в результаті археологічних розкопок Очакова значно доповнили Очаківський воєнно-історичний музей, який ще до початку

повномасштабної війни носив ім'я російського воєнного діяча О.В. Суворова. Частково, вони були представлені і в Археологічному музеї ІА НАН України, з метою наочно презентувати синкретичну культуру південних міст-фортець, яку залишило багатоетнічне населення: татари, валахи, турки, українці та інші народи Північного Причорномор'я. Слід підкреслити, що українська культура доволі широко представлена у матеріалах XVII-XVIII ст., що свідчить про заселення регіону українським населенням.

На жаль, потрібно відзначити, що єдина пам'ятка національного значення – будівля Миколаївської церкви, центральний кубічний об'єм якої було зведено як мечеть, можливо у XV–XVI ст., і яка діяла як мечеть до 1788р. нещодавно була перебудовано під класичні форми російської православної церкви Московського патріархату.

Історія Очакова знайшла своє відображення у історіографії, переважно XIX – початку XXI ст.

Повномасштабне вторгнення Росії та тимчасова окупація ворогом Кінбурнської коси, поставила Очаків і його історико-культурну спадщину під загрозу російської артилерії. Обстріли міста приносять руйнацію його міської інфраструктури і на жаль, на відміну від Більська, не дозволяють продовжити археологічні розкопки міста.

Висновки. Отже, історія дослідження комплексів пам'яток різного хронологічного періоду, у різних природних зонах, дозволяє визначити спільні риси, які були притаманні археологічним дослідженням у цих частинах нашої держави, відмітити внесок дослідників у початок створення археологічних товариств, музеїв та загалом формування археологічної науки в Україні. Відзначено зростання міжнародної кооперації та співробітництва за роки незалежності, здійснення крупних міжнародних проектів з вивчення історико-культурної спадщини України, а також допомогу дослідницьких центрів з закордону навіть в умовах війни. Досвід Більська, у якому продовжуються польові археологічні роботи та створення музею плекає надії на успішне майбутнє та відновлення української археологічної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Більське городище - Більське городище, Більськ. UA.IGotoWorld.com – найбільший туристичний портал про подорожі Україною. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/67725_belskoe-gorodische.htm#/google_vignette
- Бобринский, 1897 – Бобринский А. А., Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском у. Полтавской губ. в окрестностях села Глиница и на границе Полтавской и Харьковской губернии. Отчёт археологической комиссии за 1895 г. СПб., 1897. С. 125.
- Болград. Очаків. Рахів, 2020 - Болград. Очаків. Рахів. Всеукраїнська Рада з охорони культурної спадщини України, Інститут культурної спадщини; ред. Л. В. Томілович. Кам'янець-Подільський : Друкарня Рута, 2020. 276 с.
- Волошина, 2017 - Волошина Л. «Перспектив досліджувати більське городище вистачить для всіх учених України ще на тисячу років», – Олександр Супруненко. Інтернет-видання Полтавщина. 27.11.2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://poltava.to/project/3136/>
- Гаврилюк, 1996 – Гаврилюк Н. Більське городище. Словник-довідник археології. Київ, 1996. 421с.
- Гавриш, 2010 – Гавриш П., Копил В. Загадка стародавнього Гелона. Полтава: Дивосвіт, 2010. 212 с.
- Гавриш, 2016 – Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи): історико-археологічне дослідження. Полтава : АСМІ, 2016. 239 с.

- Городцов, 1911 – Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году. Труды XIV Археологического съезда, 1911. 3. С. 95–102.
- Гречко, Каравайко, 2017 – Гречко Д. С., Каравайко Д. В. Дослідження курганів Більського археологічного комплексу в 2016 році. Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. С. 24–33.
- Гумилевский, 1857 – Гумилевский Г. Д. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М., 1857. Отд. 3. 604 с.
- Ильинская, Тереножкин, 1983 – Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII-IV вв. до н.э. Киев: Наукова Думка, 1983. 380 с.
- Комунальна установа, 2023 - Комунальна установа Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://bilsk.com.ua/>
- Кулатова, Супруненко, 2010 – Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища. К.: видання Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2010. 200 с.
- Ляскоронский, 1907 – Ляскоронский В. Г., Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рек Псла и Ворсклы. Труды XIII Археологического съезда. 1907. Т. 1. С.158 – 198.
- Мурзін, Ролле, Супруненко, 1999 – Мурзін В. Ю., Ролле Р., Супруненко О. Б. Більське городище. Київ – Гамбург – Полтава, 1999. 104 с.
- Пам'яткознавство, 2009 - Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань: зб. документів. упоряд.: Л. В. Прибега, М. М. Яковина, С. В. Оляніна, О. М. Міщенко. К.: Інститут культурології, Академія мистецтв України, 2009. 416 с.
- Середа, 2015 – Середа О. Османо-Українське степове Порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. Одеса. 2015. 312 с.
- Шафонський, 1851 – Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. 698с.
- Шрамко, 1987 – Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Киев: «Наукова думка». 1987. 184 с.

REFERENCES

- Bilsk horodyshche - Bilsk horodyshche, Bilsk [Bilsk horodyshche, Bilsk]. UA.IGotoWorld.com – naibilshyi turystychnyi portal pro podorozhi Ukrainoiu. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/67725_belskoe-gorodische.htm#/google_vignette [in Ukrainian].
- Bobrynskyi, 1897 – Bobrynskyi A. A., Svedeniya o razlychnykh kurhanakh y zemlianykh sooruzheniyakh, nakhodiashchysya v Zenkovskom u. Poltavskoi hub. v okrestnostiakh sela Hlynyshecha y na hranytse Poltavskoi y Kharkovskoi hubernyy [Information on various mounds and land structures located in Zinkiv uyezd (county) of Poltava gubernia (governorate) in the suburb of Hlynysheche village and on the border of Poltava and Kharkiv gubernia (governorate)]. Otchet arkheolohicheskoi komyssey za 1895 h. SPb., 1897. S. 125 [in Russian].
- Bolhrad. Ochakiv. Rakhiv, 2020 - Bolhrad. Ochakiv. Rakhiv [Bolgrad. Ochakiv. Rahiv]. Vseukrainska Rada z okhorony kulturnoi spadshchyny Ukrainy, Instytut kulturnoi spadshchyny; red. L. V. Tomilovych. Kam'ianets-Podilskyi : Drukarnia Ruta, 2020. 276 c. [in Ukrainian].
- Voloshyna - Voloshyna L. «Perspektyv doslidzhuvaty bilsk horodyshche vystachyt dlia vsikh uchenykh ukrainy shche na tysiachu rokiv», – Oleksandr Suprunenko [The prospect of exploring the Bilsko settlement will be enough for all scientists of Ukraine for another thousand years», - Oleksandr Suprunenko]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://poltava.to/project/3136/> [in Ukrainian].
- Havryliuk, 1996 – Havryliuk N. Bilsk horodyshche. Slovnyk-dovidnyk arkheolohii [Bilsk horodyshche]. Kyiv, 1996. 421 s. [in Ukrainian]
- Havrysh, 2016 – Havrysh P. Bilsk horodyshche (misto Helon): realii i mify): istoryko-arkheolohichne doslidzhennia [Bilsk horodyshche (Gelon city): realities and myths): historical and archaeological research]. Poltava : ASMI, 2016. 239 s. [in Ukrainian].
- Havrysh, 2010 – Havrysh P., Kopyl V. Zahadka starodavnoho Helona [The riddle of ancient Gelon]. Poltava: Dyvosvit, 2010. 212 s. [in Ukrainian].
- Horodtsov, 1911 – Horodtsov, V. A. Dnevnyk arkheolohicheskyykh yssledovanyi v Zenkovskom uезде Poltavskoi hubernyy v 1906 hodu [Diary of archeological researches in Zinkiv uyezd (county) of Poltava gubernia (governorate) in 1906]. Tруды XIV Arkheolohicheskogo s'yezda, 1911. 3, S. 95-102 [in Russian].
- Hrechko, Karavaiko, 2017 – Hrechko D. S., Karavaiko D. V. Doslidzhennia kurhaniv Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2016 rotsi [Study of the mounds of Bilsk archaeological complex in 2016]. Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2016: zb. nauk. pr. TsP NANU i UTOPIK; IKZ «Bilsk». Kyiv; Kotelva: TsP NANU i UTOPIK, 2017. S. 24-33 [in Ukrainian].
- Humylevskiy, 1857 – Humylevskiy H. D. Ystoryko-statystycheskoe opysanye Kharkovskoi eparkhyi [Historical and statistical description of Kharkiv eparchy]. M., 1857. Otd. 3. 604 s. [in Russian].

- Ylynskaia, Terenozhkyn, 1983 – Ylynskaia V.A., Terenozhkyn A.Y. Skyfyia VII-IV vv. do n.e [Scythia (7th-4th centuries BC)]. Kyev: Naukova Dumka, 1983. 380 s. [in Russian].
- Komunalna ustanova, 2023 - Komunalna ustanova Istoryko-kulturnyi zapovidnyk «Bilsk» Poltavskoi oblasnoi rady. Ofitsiynyi sait. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://bilsk.com.ua/> [in Ukrainian].
- Kulatova, Suprunenko, 2010 – Kulatova I. M., Suprunenko O. B. Kurhany skifskoho chasu zakhidnoi okruhy Bilskoho horodyshcha [Mounds of the Scythian period of the western district of Bilsk horodyshche]. K.: vydannia Tsentru okhorony ta doslidzhen pam'iatok arkhelohii upravlinnia kultury Poltavskoi oblderzhadministratsii, 2010. 200 s. [in Ukrainian].
- Liaskoronskyi, 1907 – Liaskoronskyi V. H., Horodyshcha, kurhany y dlynnie (zmyevie) valy po techeniu rek Psla y Vorskli [Horodyshche, mounds and long (serpentine) embankments along the course of the Psel and Vorskla rivers]. Trudy XIII Arkheolohycheskoho siezda. 1907. T. 1. S.158-198 [in Russian].
- Murzin, Rolle, Suprunenko, 1999 – Murzin V. Yu., Rolle R., Suprunenko O. B. Bilske horodyshche [Bilsk horodyshche]. Kyiv – Hamburh – Poltava, 1999. 104 s. [in Ukrainian].
- Pam'iatkoznavstvo - Pam'iatkoznavstvo: pravova okhorona kulturnykh nadban [Monumentology: legal protection of cultural heritage]: zb. Dokumentiv. uporiad.: L. V. Prybieha, M. M. Yakovyna, S. V. Olianina, O. M. Mishchenko. K.: Instytut kulturolohii, Akademiia mystetstv Ukrainy, 2009. 416 s. [in Ukrainian].
- Sereda, 2015 – Sereda O. Osmano-Ukrainske stepove Porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzherelakh XVIII st. [The Ottoman-Ukrainian Steppe Frontier in Ottoman-Turkish Sources of the eighteenth century]. Odesa. 2015. 312 s. [in Ukrainian].
- Shafonskyi, 1851- Shafonskyi A. Chernyhovskoho namestnychestva topograficheskoe opysanye [Chernigov governorship topographical description]. Kyev, 1851.698 s. [in Russian].
- Shramko, 1987 – Shramko B.A. Belskoe horodyshche skyfskoi epokhy (horod Helon). [Bilsk horodyshche of the Scythian period (Helon city)]. Kyev: «Naukova dumka». 1987. 184 s. [in Russian].

DOI: 10.31499/2519-2035.10.2023.294805

УДК 94 «1883»(470-44:477.74)

Ірина МІРОНОВА,
orcid.org/0000-0002-3039-742X
доктор історичних наук,
професор кафедри історії
Чорноморського національного
університету імені Петра Могили
(Україна, Миколаїв)
ya.irina761@gmail.com

«СТРЕЛЬНИКІВСЬКИЙ ПРОЦЕС» 1881–1883 РОКІВ В ОДЕСІ ЗА СПОГАДАМИ УЧАСНИКІВ ПОДІЙ

Стаття присвячена судово-політичному процесу над революціонерами організації «Народна воля» в Одесі, ініційованого військовим прокурором київського військово-окружного суду генералом Василем Степановичем Стрельниковим у 1881 році, який завершився в 1883 році вже після його смерті. В основу дослідження лягли спогади сучасників та учасників подій – Віри Фігнер, Івана Желвакова, Михайла Дрея, Павла Торгашева-Надіна. Висвітлено план, підготовку, здійснення терористичного акту Степаном Халтуріним і Миколою Желваковим, арешт і їхню страту. Встановлено хід слідства і судового процесу над арештованими народовольцями у березні 1883 року. Доведено, що головною формою боротьби проти самодержавства у діяльності «Народної волі» був тероризм. Одеська група народовольців представляла течію російського народницького руху. Вбивство В. Стрельникова посилює реакцію і репресії уряду проти революціонерів. Судово-політичний процес відбувався без гласного розгляду справ і без присутності захисту сторін. Суди були покірними виконавцями волі уряду.

Ключові слова: Одеса, «Народна воля», революціонери, терор, Василь Стрельников, судово-політичний процес, спогади учасників.

Ірина МІРОНОВА,
orcid.org/0000-0002-3039-742X
doctor of historical sciences,
Professor of the Department of History